

Наречиелернің пүдізі. Наречиелерні орта пазары. Наречиелернің чоохтағдағы тузазы

Наречиелер пүдізі хоостыра **пүтпеен** (*ам, үр, аар, орай, тискер, илееде*) паза **пүткен** (*чайгызын, туюхти, ырахтын*) полчалар:

а) пүтпеен наречиелернің санына өнінде кірчелер пурунғы синкретичнай тузалығ наречиелер: *үр, ам, орай, ирте, тасхар, тискер, іскер, піргер* паза ан. даа пасхалары.

б) пүткен наречиелер. Наречиелер 3 оңдайнаң пүтчелер:

1) конверсия оңдайынаң: таңда, хости, хатап;

2) Хозымнар полызиинанң:

-дың/-дің, -тын/-тін: тасхартын, пеертін, кидертін;

-зын, -зін: *чайгызын, хараагызын*;

-тын, -тін: *ырахтын, кидертін*;

-ға, -ге, -ха, -ке, -а, -е: *харанға, туюхха, тикке, тіріге*;

-ли, -ни, -ти: *чайли, чагынни, ортымахти*;

-да, -де, -та, -те: *хуруда, манзытта*.

3) төстіктер хозылып (синтаксис оңдайы):

а) чарыдығлығ хадыл (теести хадыл): *пір хати, пір саңай, сас ойда*;

б) хос хадыл (тиңни хадыл): *аар-пеер, андар-мындар, пүүн-таңда*;

в) піріккен хадыл: *пүрнүкүн (пурунғы күн), күнөрте (күн ортызында), пүү (пу чыл)*.

Наречиелерні орта пазары

Наречиелерні орта пазарында мындағ өөн правилоларға төстенерге кирек:

1. Хос хадыл (тинни хадыл) наречиелер дефис пастыра пазылчалар: *аар-төдiр, сала-сула, хақан-пурун, хыйын-хайын.*

2. Тыыдыс формалығ наречиелер iдөк дефис пастыра пазылчалар: *ал-алынча, хас-хақан, хап-орта.*

3. Чарыдығлығ хадыл (теести хадыл) наречиелер алынча пазылчалар: *сала маңзыри, хара пуруннаң, көстең көске, пір саңай.*

4. Арах, ла, даа сөстер наречиелерден алынча пазылчалар: *ырах арах, ирте арах, кичее ле, ам на, ам даа, хайда даа.*

Наречиелерниң чоохтағдағы тузазы

Наречиелер пасха сөстернең примыкание хоостыра палғалысчалар. Чоохтағда өөнiнде, аймах-пасха обстоятельстволар полып, идилистерни чарытчалар, оларнаң палғалысчалар.

- действие ондайының обстоятельствозы: *Кинетiн, хайаны яңыландыра, мылтых тазылап халған (В.Кобяков); Паза пазар даа көңни чох, столба чили, ахсын ас салып, көни турыбысхан (И.Костяков); Күрең ат, «көрчем, саппа» теен чили, iki хулагын чымыйта тудыбысхан (Н.Доможаков);*

-тус обстоятельствозы: Пүүн апсахтың кинемниг пили най даа тың сыстап пастады (В.Кобяков); Пайаа пір чул полған, че ол ырах халған (Н.Доможаков);

-син обстоятельствозы: Холындағы ағасты ол сыы тудыбысхан; Кизи ағас аразынаң улам iле сых килген (В. Кобяков); Сабис ол орыс хызычаана тың паарсапча (Н. Доможаков); Ам аның көксі чоо хурупча (Н. Доможаков);

-орын обстоятельствозы: Таныс нимес кизи, салааларны ағырин хыйа идип, аар-пеер хылчаңнап көрчеткен;

-сылтағ: Орайданар пір дее чирзер сыхпаабыс.

Идер тоғыстар

1. Наречиелерни түрк тилине тилбестенер, пүткен ондайларын паза орта пазарын чарыдынар.

а) Аар-төдір, ағылахха, ай сай, ай-соонаң, алтынзарых, арамни, индіртін, кизекти, күнөрте, күн тооза, күскүзін, ортымахти.

б) Тиңни, харанға, хақан полза, хабырғали, тіріге, пуруңчыл, пір санай, озаринда, чапсыхха, наплада, ниикке, одырта, ойда, ойдазыра, пос алынча, пу арада, маңзытта.

2. Пирілген наречиелерні түрк тіліне тілбестенер, орта пазарын правилолар хоостыра чарыдыңар. Сөстіг диктант пазыңар.

а) Ағырин, айли-күнни, ай-соонда, ай-сым, алаанча, ал-алынча, алтынзарых, алынча, ам даа, ам на, амох, анда-мында.

б) Аңнап-хустап, ап-ағырин, арт-соонда, илееде, ирік чох, иртеезін, іскертөдір, кизе-тоғыр, кизіре, күннің сай, күннің танда, күннің-таңның, ойда-түңдере, олығли.

Тузаланған литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.

2. Карпов, В.Г. К проблеме о частях речи в хакасском языке [Текст] / В.Г. Карпов // Ежегодник Института саяно-алтайской тюркологии. Вып. V. – Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова, 2000. – С 15-24.

3. Севортян, Э.В. К проблеме частей речи в тюркских языках [Текст] / Э.В. Севортян // Вопросы грамматического строя. М.: АН СССР, 1955. – С. 210-213.

4. Хакас тілі. Морфология [Текст] 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 55-60.